قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سۆزلۈك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840 ـ يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («گېلىپ خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتىپ مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۇ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي
تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»)، «سۇجى
مەڭگۇ تېشى»، «سېۋىيلېي مەڭگۇ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولغاندىن
كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەرپكە
كۆچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېڭ سىپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇ-
راقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان
ئويمانلىغىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى.
ئۇزۇن ئوتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار
ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارىمغى شۇ جايلار-
دىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار
(قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر ـــ تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇ-
لار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن ـ پەي
ئولتۇراقلىشىپ دىخانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى
تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى
قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850 ـــ 1250 ـ يىللار)،
سوغدى يېزىغى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى قوم-
لۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ
ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە
تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن
مىللەتلەر تىلىدىن، جۈملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىقى
ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى
قىلىپ. ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن
شىنجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى
14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇم-
لاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بارا ـ بارا
قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىغى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجياڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر
تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، شىنجياڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ
ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىغىدا
يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كولەمدە ۋەيران
قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلار كوپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى
دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ،
جەنۇبىي شىنجياڭدىكى تارىم ئويمانلىغىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە،
شىنجياڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىغى،
قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى كۇچار ـــ قاراشەھەر
تىلى ۋە يېزىغى، سوغدى تىلى ۋە يېزىغى، مانى يېزىغى، قەدىمقى
ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكار-
لىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ
بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجياڭ تارىم
ئويمانلىغىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىغىغا بولغان تونۇ-
شىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل - يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى — سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇغى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇغى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەكىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاۋادا كا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۆز ئارىتداغ... ئۆشنىسا ۋىجائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۆشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۆتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۆتلىسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنا - ئاپرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئۇم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائى - ئىقتىسادىي ھوججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترانومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھوججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال - تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11 - ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەمىلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توڭا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج - ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

ھازىر فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir—ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قولىيازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ ـ كىچىكلىگى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1 ـ بەتنىڭ 2 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان، 5 ـ بەتنىڭ 9 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇينىڭ رەسمى سىزىلغان، 6 ـ بەتنىڭ 4 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۇڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسمى سىزىلغان.

قولىيازما ئىملا جەھەتتە تۋۆەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13 ــ 14 ـ ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۇرۇلگەن ("س" ھەرىپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1 ـ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ɵ)" ياكى "ئۈ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قولىيازمىنى كوچۇرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلىغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتاپنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇزنامە» دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسي ۋەقەلىگى تۋۆەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۇڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان) نى ئولتۇرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۇپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئۆز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سونىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، غەرپ (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئوزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخي داستانىنىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئۆز تىرىتورىيەسىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىگى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۇچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14-ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىگى بىرقەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئوتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10—12-ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىني ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەرياندىن ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمىرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھېساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھېكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇزنىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كۆرۈشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئۆرپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50-جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلەردىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى ئۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە كۆڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىققا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بۆرە گۆش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بۆرىنىڭ قورسىقىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دۆلەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بۆرە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۆرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان، بۆرە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چۆپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئۆڭكۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، تۆت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......" يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دۆلىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجىڭ-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن ئىكەن......نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چاقىرالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئۆپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دۆلەت قۇرۇپ ئۆزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىبەئىنىسى ـ چۆجىشى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭبۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھۆرمەتلەپ، ئۇنى تۈرك دەپ ئاتاپتۇ.“

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى» (بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تۆۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: ”......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگى دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كۆتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن، ھېلىقى دەرەخنىڭ قوسىقى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن ـ بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتىنى گۈللەندۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.“ (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىنىڭ 64 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھېكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كۆك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كۆزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسىمدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كۆرۈلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن ـ شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 ـ توم، 240 ـ بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان شامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۈبھىسىزكى، شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئىپتىدائى جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۈكچىلار) ئارىسىدا ئاق شامان ۋە قارا شامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى: ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى — 附离 (بۆرە سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بۆرە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۆرىدىن تۆرەلگەن." دېگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى «ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن ـ شاڭيۈ (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلاد نامسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن ـ پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى "سىلاف" بولۇپ، ساقلاپۇ "سىلاف" سۆزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كۆپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دۆلەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۆۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلىغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكىلدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەممىدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپيلشدۇ:

mən sənlərgə boldum ķaɣan,
alalīng ya taķī ķalķan;
tamɣa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunɣīl buyan.
təmür yīdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün ķulan;
taķī taluy taķī mürən,
kün tuɣ bolɣīl kək ķurīķan

(96 — 102 ـ قۇر)

مەن سلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلگلار يا بلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن هەم ئۇران.
تومۇر نەيزلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۇرۇشسۇن مال ـ ۋاران.
هەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزر ئۇلۇغ تۇركنڭ تۇۋەندكى بر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئر جۇملسگە كردۇ:

ay ķaɣanum səngə yaxaɣu bolsunɣīl uzun,
ay ķaɣanum səngə türülük bolsunɣīl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruɣunga bərdürsün.

(323 — 327 ـ قۇر)

ئەي خاقانم، ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانم، سېنڭ ئەل ـ نزامڭغا ئادالەتلك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۇشۇمدە بەردى ماڭا ئشارەت،
ئشغال قلغان يەرلرنى ئۇرۇغغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندن باشقا، تارخي داستاندا برمۇنچە جۇملەلەر باركى، ئۇلار قارماققا نەسردەك تۇرسمۇ، لېكن ئۇلارنى سەللا دققەت بلەن تەهلل قلساق، دەرهال ئۇلار ئارسدا ئنتاين كۇچلۇك رېتم پۇرقى بارلقنى بايقايمز. مەسلەن:

oxul oɣulnīng ənglüki qīraɣī kək ərdi,
aɣīzī atax kīzīl ərdi,
kəzləri al,
saqlarī ķaxlarī ķara ərdilər ərdi

(5 — 7 ـ قۇر)

بۇ ئوغۇلنڭ يۇزى كوك ئدى،
ئاغزى چوغدەك قزل،
كوزلرى هال،
چاچلرى، قاشلرى قارا ئدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ بر ئابزاس سوزنڭ رېتملقى ئنتاين كۇچلۇك بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مسرالرى قاپيداش

شېر ئىكەنلىگىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ.
يەنە ئالايلى، توۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاد-
دى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئۆتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kīrīķ kündün song
bədükledi
yürudi
oynadi

(11 — 12 ـ قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 ـ قۇر)

كۈنلەر ئۆتۈپ،
تۈنلەر ئۆتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaoıda,
bu yərdə,

bir qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،
بۇ يەردە،
بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,
oķ birlə,
xungķarnī oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،
ئوق بىلەن،
شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلى-
شىمۇ داستاننىڭ رېتىملىقىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى توۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduoq ـ ئېيىق"، "adak ـ ئاياق"، "bədük ـ بۈيۈك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayoqīr ـ ئايغىر"، "koy- ـ قويماق"، "atnī ـ ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adoqīr"، "kod-"، "atīoq"قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر بار، مەسىلەن، "jīda ـ نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən ـ دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'ögüz')"، "tüximəl ـ ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'il ügüsi')"، "qak ـ ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'əd')" ۋە "nükər ـ نوكەر"، "uran ـ جەڭگىۋار شوئار"، "xirə ـ جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سۆزلۈكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سۆزلەردە، سۆز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol ـ يول"، "jalbar- ـ يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol' 'yalbar'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قوليازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلىنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سۆزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

① «خوچو سۆزلۈكى» ـ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك. خەنزۇچە 《高昌杂字》 دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى تۆت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قوليازما يۇەن سۇلالىسى (13 ـ 14 ـ ئەسىر) دەۋرىدە شىنجياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن① دىگەن پىكىرىگە قوشۇلىمىز.

يۇقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەھەتتىكى ئاددىيلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخي داستاننىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دىگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن رادلوف③،

① پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959 ـ يىلى، سوۋېت ئالىمى شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئۇرۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان نۇسخىسىغا ۋە 1959 ـ يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئۇرۇپ يېزىلغان نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930 ـ يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدىبىي جۈملىلەرنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق. گوللاندىيىلىك خىرس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

ئالدىنقى يازمىنىڭ (قول rukopisi, SPb· 1890, str· 191——192
8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنى ئېلان قىلدى): Das kudatku Bilik,
ئۇرۇپ يېزىغىدا (مانجۇ Theil I, SPb, 1891, str 232——244
يېزىلغان)، str, X——XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, ·1928

② پ. پېللىئوت: Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol· XXVII, pp· ·247——358

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI· XXV·

④ ئا. م. شېرباخ: Oquz – name, Moskva, 1959

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئۇرۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ï" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

گېڭ شىمىن
تۇرسۇن ئايۇپ

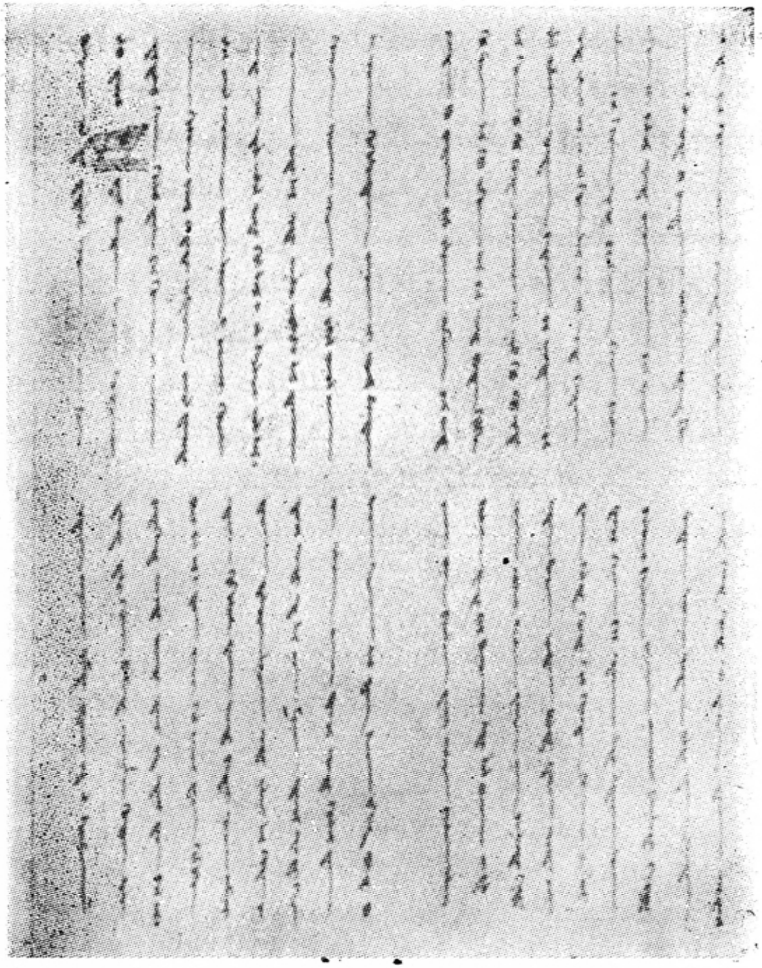

«ئوغۇزنامە»نىڭ هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 - بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلىشى

1. bolsunoqïl dəp dədilər. anung angaoqusu
2. uxbu turur: takï mundan song səwinq
3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaoqan-
4. nung kəzü yarïp bodadï, ərkək oqul toqurdï.
5. oxul oqulnung ənglügi qïraoqï kək
6. ərdi, aoqïzï atax kïzïl ərdi, kəzləri al, saqlarï, kaxlarï
7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən
8. kərüklugrək ərdi. oxul oqul ana-
9. sïnïng kəgüzündün oquzni iqip mundun
10. artïoqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrïk kündün song
12. bədükl ədi, yürüdi, oynadï.adaoqï ud adaoqï dəg, bəlləri
13. bəri bəlləridəg, yaoqrï kix yaoqrïdəg, kəgüzü
14. aduoq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaoqï
15. tüg tülüklüg ərdi, yïlkïlar kütəyə
16. turur ərdi, atlaroqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluoq orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kïat(?) bar
23. ərdi, yïlkïlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oƣuz kaƣan bir əriz
26. kaƣaz kixi ərdi. bu kïatnï(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awƣa qïkti. jïda birlə,
28. ya ok birlə, takï kïlïq birlə, kalkan
29. birlə atladï. bir buƣu aldï. xul buƣunï tal-
30. nung qubuƣï birlə (y)ïƣaqka baƣladï, kətti.
31. andan song ərtə boldï. tang ərtə qak-
32. ta kəldi, kərdi kim kïat(?) buƣunï alup
33. turur. kənə bir aduƣ aldï, altunluƣ
34. bəlbaƣï birlə yïƣaqka baƣladï, kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kiat(?) aduƣnï alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ïƣaqnïng tüb(i)ndə turdï. kïat(?)
38. kəlip baxï birlə oƣuz kalkanïn urdï. oƣuz
39. jïda birlə kïat(?)nïng baxïn urdï, anï
40. əltürdi. kïlïq birlə baxïn kəsti. aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kïat(?)nïng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnï əltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)ƣu-
45. sï oxbu turur: buƣu y(ə)di, aduk y(ə)di, yïdam

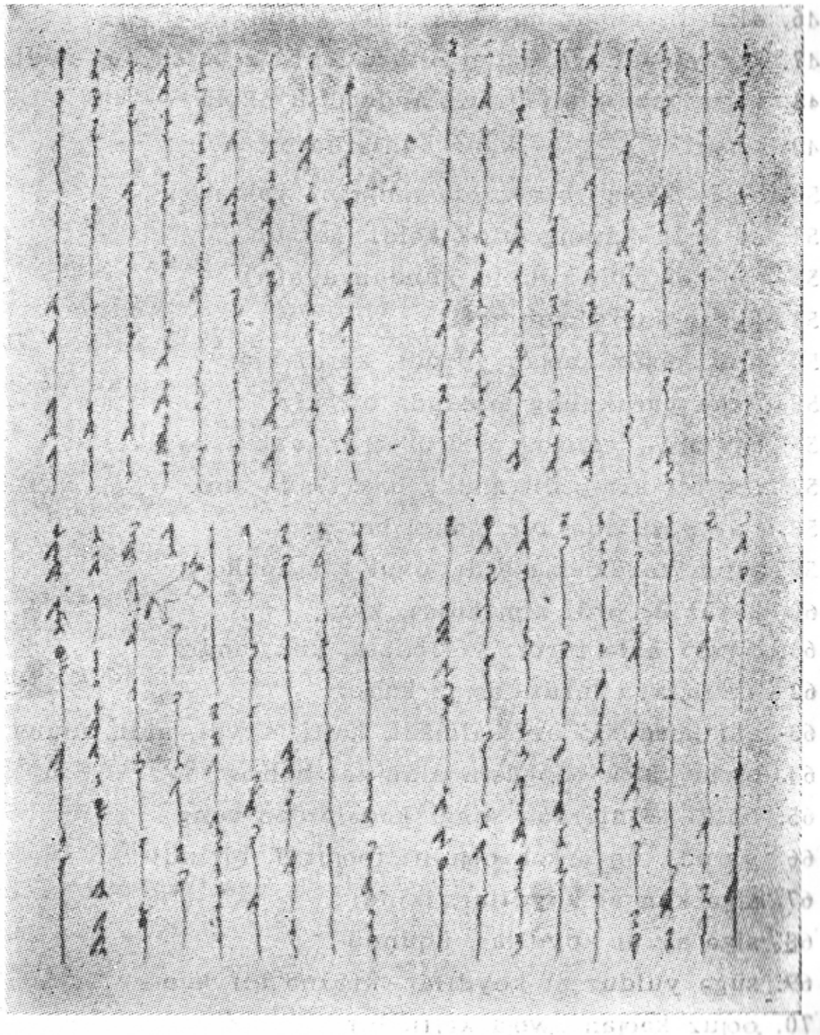

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى ئىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 - بەتلەر.

46. ɵltürdi, təmür bolsa. ķïatni(?) xung-
47. ķar y(ə)di. ya okum ɵltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. taķï ķïat(?)nïng anguƣusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oƣuz ķaƣan bir yərdə təngrini yalbarƣu-
51. da ərdi. ķarangƣuluķ kəldi. kɵktün
52. bir kɵk yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ķuƣulƣuluķraķ
54. ərdi. oƣuz ķaƣan yürüdi, kɵrdi kim:
55. uxbu yaruķnung arasïnda bir ķïz
56. bar ərni. yalƣuz olturur ərdi. yaķxi kɵrük-
57. lüg bir ķïz ərdi. anung bax(ï)nda atax-
58. luƣ yaruķluƣ bir məngi bar ərdi.
59. altun ķazuķ dəg ərdi. oxul ķïz andaƣ
60. kɵrüklüg ərdi kim külsə, kɵk
61. təngri külə turur; y(ï)ƣlasa, kɵk təngri
62. y(ï)ƣlaya turur. oƣuz ķaƣan
63. anï kɵrdüktə ɵzi ķalmadï, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. tɵl boƣaz
65. boldï. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudï, üq ərkək oƣulnï toƣurdï. birinqi-
67. sigə kün at ķoydïlar, ikinqi-
68. sigə ay at ķoydïlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ķoydïlar. k(ə)nə bir kün
70. oƣuz ķaƣan awƣa kətti. bir
71. kɵl aras(ï)nda alïndan bir (y)ïƣaq
72. kɵrdi. bu (y)ïƣaqnung ķabuqaƣïnda
73. bïr ķïz bar ərdi. yalƣuz olturur ərdi.

74. yaķxï kɵrüklüg bir ķïz ərdi. anung
75. kɵzü kɵktün kɵkrək ərdi,
76. anung saqï mürən usuƣï dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaƣ kɵrük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anï kɵrsə,
79. ay ay ah ah ɵlərbiz dəp, süttən
80. ķumuz bola tururlar. oƣuz ķaƣan
81. anï kɵrdüktə ɵzi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anï səwdi, aldï, anung birlə yattï, tiləgü-
83. sün aldï. tɵl boƣaz boldï. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudï, üq ərkək oƣulnï toƣurdï. birin-
86. qisigə kɵk at ķoydïlar, ikin-
87. qisigə taƣ at ķoydïlar üqünqü-
88. sügə təngiz at ķoydïlar.
89. andan song oƣuz ķaƣan bədük
90. təy̌ bərdi, əlgüngə yarlïķ
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. ķïrïķ xirə,
92. ķïrïķ bəndəng qapturdï (yapturdï), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ķïmïzlar
94. ax(a)dïlar, iqtilər. toydan song oƣuz
95. kaƣan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlïķ bərdi, taķï dədi kim sən-
97. lərgə boldum ķaƣan, alalïng ya taķï
98. kalķan; tamƣa bizgə bolsun
99. buyan, kɵk bɵri bolsunqïl uran; təmür yïda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün ķulan;
101. taķï taluy taķï mürən, kün tuƣ boloƣïl, kɵk

102. ḳurïḳan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oǫuz ḳaǫan tərt sarïǫa yarlïḳ
104. yumxadï. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyǫurnïng ḳaǫanï bolamən,
107. kim yərning tərt bulungïnung ḳaǫanï
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunǫu-
109. luḳ tiləp mən turur. oxul kim məning aǫïz-
110. umǫa baḳar turur bolsa, tarïtïǫ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aǫïzumǫa baḳmas turur bolsa, qamat
113. qaḳïp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taǫurak basïb asturïp yok bolsunǫïl
115. dəp ḳïlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qaḳ-
116. ta ong yangaḳta altun ḳaǫan
117. dəgən bir ḳaǫan bar ərdi. uxbu altun
118. ḳaǫan oǫuz ḳaǫanǫa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartïp kəp təlim
120. ḳïz yaḳut tax alïp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oǫuz ḳaǫanǫa s(o)yurkap
122. bərdi, aǫïzïǫa baḳïndï bəgü birlə
123. dostluk ḳïldï. anung birlə amïraḳ
124. boldi. qong yangaḳïda urum dəgən
125. bir ḳaǫan bar ərdi. uxbu kaǫannung
126. qərigi kəp kəp, balïḳlarï kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaǫan oǫuz kaǫan-
128. nung yarlïǫïn saḳlamas ərdi. ḳataǫla-
129. ǫu barmas ərdi. munï səz səz-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlïḳ-
131. ḳa baḳmadï. oǫuz kaǫan qamat
132. atup anga atlaǫu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuǫlarnï tutup kətti. ḳïrïḳ
134. kündün song muz taǫ dəgən
135. taǫnung adaǫïǫa kəldi. ḳurïḳan-
136. nï tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. bolduḳta oǫuz ḳaǫannung
138. ḳurïḳanïǫa kün dəg bir
139. yaruḳ kirdi. ol yaruḳtun kək
140. tülüklüg, kək yalluǫ bədük
141. bir ərkək bəri qïḳtï. oxul bəri oǫuz
142. ḳaǫanǫa səz bərip turur ərdi.
143. taḳï dədi kim ay ay, oǫuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oǫuz tapuǫunglarǫa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oǫuz ḳaǫan
148. ḳurïḳannï türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuḳlarï-
150. da kək türüklüg kək yalluǫ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarïn ḳataǫ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüǫ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdï. oǫuz taḳï qərig
157. birlə turup turdï. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung ķuduƣ-
159. ïda bir ķara taƣ tapïƣïda
160. uruxƣu tutuldï. oķ birlə yïda
161. birlə ķïlïq birlə uruxtïlar. qərig-
162. lərning aralarïda kəp təlim boldï uruxƣu,
163. əlgünlərning kəngülləridə
164. kəp təlim boldï ķayƣu. tutulunq, uruxunq
165. andaƣ yaman boldï kim itil mürən-
166. nüng suƣï ķïp ķïzïl, sip singir dəg
167. boldï. oƣuz ķaƣan bastï. urum ķaƣan
168. ķaqtï.oƣuz ķaƣan urum ķaƣan-
169. nung ķaƣanluƣïn aldï, əl
170. günin aldï. ordusïƣa kəp
171. uluƣ əlüg barƣu, kəp təlim tirig
172. barƣu tüxü boldï. urum ķaƣannung
163. bir ķarundaxï bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oƣulun taƣ baxï-
175. da tərəng mürən arasïda
176. y(a)ķxï bərk baluķķa yumxadï. taķï
177. dədï kim baluķnï ķataƣlaƣu kərək turur.
178. sən taķï uruxƣulardan song baluķ-
179. nï bəngə saķlap kəlgil, dəp dədi. oƣuz
180. ķaƣan oxul baluķķa atladï. urus
181. bəgning oƣulï anga kəp altun
182. kümüx yibərdï. taķï dədi kim: ay, məning
183. ķaƣanum sən. məngə atam bu
184. baluķnï bərüp turur. taķï dədi kim: baluķ-
185. nï ķataƣlaƣu kərək turur. sən taķï

186. uruxƣulardan song baluķnï bəngə
187. saķlap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluķ baƣluƣ bəllüg bolamən.
190. bizning ķut(ï)bïz səning
191. ķutung bolmux, bizning uruƣ(ï)-
192. bïz səning (y)ïƣaq(u)ngnung
193. uuruƣï bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnï ķutumnï bərəmən. bərgü
196. bərip dostluķtan qïķmas tur(urmən),
197. dəp dədi. oƣuz ķaƣan y(i)gitning
198. səzün y(a)ķxï kərdi, səwindi, küldi. taķï
199. ayttï kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. baluķnï yaķxï saķlabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saķlap at ķoydï, dostluķ
202. ķïldï. k(ə)nə qərig birlə oƣuz ķaƣan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. oƣuz ķaƣan anï
205. kərdi. taķï dədi kim: itilning suƣïdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)ķxï bəg bər ərdi. anung atï uluƣ ordu
208. bəg ərdi. uzluƣ (uķƣuluƣ) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (ķuduƣïda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yïƣaqlar (bar ərdi. uxbu bəg…)oxul yïƣaq-
211. lar…… kəsti. yïƣaqlarda
212. yattï, kəqti. oƣuz ķaƣan səwinq attï. küldü.
213. taķï ayttï kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung ķīpqaķ dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. taķī ilgərü kəttilər. andan song
216. oƣuz kaƣan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluƣ ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri oƣuz ķaƣanƣa aytti kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oƣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnī kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə bolduķta
223. oƣuz ķaƣan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuķlarīda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. oƣuz
226. ķaƣan bir qoķurtan ayƣīr atķa minə
227. turur ərdi. oxul ayƣīr atnī bək qoķ səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayƣīr at kəzdən yitü
229. ķ(a)qtī, kətti. munda uluƣ bir taƣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takī muz
231. bar turur. anung baxī soƣuķtan ap aķ
232. turur. anung üqün anung atī muz taƣ
233. turur. oƣuz ķaƣannīng atī muz taƣ
234. iqigə kaqīp kətti. oƣuz ķaƣan mundan
235. kəp qaƣī əmgək qəküp turdī. qərigdə
236. bir bədük ķaƣīz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan ķoruķmas turur
238. ərdi. yürügüdə soƣurƣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taƣlarƣa kirdi,
240. yürüdü. toķuz kündün song oƣuz
241. ķaƣanƣa ayƣīr atnī kəldürdi. muz

242. taƣlarda kəb soƣuk bolupdan ol bəg
243. ķaƣardan sarunmīx ərdi, ap aķ ərdi. oƣuz
244. ķaƣan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloƣīl baxlīƣ,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun ķaƣarlīƣ
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurķadī, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taƣamī altundan ərdi, tungluķlarī taķī
250. kümüxtün, ķalīķ(a)larī təmürdün ərdilər
251. ərdi. ķapuluƣ ərdi, aqķīq yoķ ərdi.
252. qərigdə bir y(a)ķxī qəbər ər bar ərdi, anung
253. atī təmürdü ķaƣul dəgən ərdi. anga
254. yarlīķ ķīldī kim: sən munda kal, aq ķalīķ(a)
255. aqoƣungdun song kəl orduƣa dəp
256. dədi. mundan anga ķalaq at ķoydī. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluƣ ərkək bəri yürüməyin
259. turdī. oƣuz kaƣan takī turdī, ķurīkan
260. tüxkürə turƣan turdī. tarlaƣusīz
261. bir yazī yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yīlķīlarī
263. kəp, ud, buzaƣlarī kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit ķaƣan-
265. ī əlgüni oƣuz ķaƣanƣa ķarxu
266. kəldilər. urux toķux baxlandī. oķlar birlə ķīlīq-
267. lar birlə uruxtīlar. oƣuz ķaƣan baxtī,
268. qürqit ķaƣannī bastī, əltürdi. baxīn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aƣīzīƣa

270. baķīndurdī. u(rux)ɣudun song oɣuz ķaɣan-
271. nung qərigigə, nəkərlərigə əlgün-
272. igə andaɣ uluɣ əlüg barɣu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaɣatīr, ud
274. azliķ boldī, anda oɣuz kaɣannung
275. qərigidə uzluɣ yaxķī bir qəbər kixi bar ərdi. anīng
276. atī barmaķluɣ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir ķanɣa qaptī. ķanɣa üstündə əlüg
278. barɣunī ķoydī, ķanɣa baxīda tirig
279. barɣunī ķoydī, tar(ī)ttīlar, kəttilər. nəkərlər-
280. nüng əlgünnüng ķamaɣī munī kərdilər, xaxtīlar.
281. ķanɣalar taķī qaptīlar. munlar ķanɣa yürümək-
282. tə ķanɣa, ķanɣa səz bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarɣa
284. kanɣa at ķoydīlar. oɣuz ķaɣan ķanɣa-
285. larnī kərdi, küldi. taķī ayttī kim: ķanɣa, ķanɣa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün, kanɣa-
287. luɣ səngə at bolɣuluɣ kanɣa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluɣ
290. ərkək bəri birlə sīndu. taķī tangɣut, taķī
291. xaɣam yangɣaklarīɣa atlap kətti.
292. kəp uruxɣudan kəp toķuxɣudun song
293. anlarnī aldī, əz yurtīɣa birlədi,
294. bax(a)tī, bastī. k(ə)nə taxķarun ķalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barķan dəgən bir yər bar turur. uluɣ
297. barɣuluɣ bir yurt turur. kəp īsīɣ bir yər

298. turur. munda kəp kikləri, kəp ķuxlarī bar turur,
299. altunī kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qīraɣī ķap kara turur.
301. oxul yərning ķaɣanī masar dəgən bir ķaɣan
302. ərdi. oɣuz ķaɣan anung üstigə
303. atladī. andaɣ yaman uruxɣu boldī. oɣuz
304. ķaɣan bax(a)tī, masar ķaɣan ķaqtī. oɣuz
305. anī bastī, yurtīn aldī, kətti. anung dostlarī
306. kəp səwinq(lər) taptī, anung duxmanlarī kəp
307. ķayɣular t(aptī). oɣuz ķaɣan (anī) bax(a)tī,
308. sanaɣuluķsīz nəmələr yīlķī-
309. lar aldī, yurtīɣa üyigə tüxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxķarun ķalmasun kim
311. billüg bolsun kim oɣuz ķaɣannung
312. yanīda aķ saķalluɣ muz saqluɣ
313. uzun uzluɣ bir ķart kixi turur bar ərdi,
314. uķɣuluɣ tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atī uluɣ türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yiķuda bir altun
317. ya kərdi. taķī üq kümüx oķ kərdi. bu altun
318. ya kün toķuxīdan da kün batuxī-
319. ɣaqa tə(k)kən ərdi. taķī bu üq
320. kümüx oķ tün yangaķķa kətə
321. turur ərdi. uyķudun song tüxtə kər-
322. gənin oɣuz ķaɣanɣa bildürdi,
323. taķī dədi kim: ay, kaɣanum, səngə
324. yax(a)ɣu bols(un)ɣīl uzu(n), (ay, ķaɣan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(unɣīl tüzün. (bəngə kək)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruƣungƣa bərdürsün
328. dəp dədi. oƣuz ⱪaƣan uluƣ türük-
329. nüng sɵzün y(a)ⱪxi kɵrdi, ɵgüdün
330. tilədi. ɵgüdügə kɵrə kïldï. andan
331. song ərtə bolupda aⱪalarnï ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. taⱪï ayttï kim: ay, məning
333. kɵngülüm awnï tiləp turur. karï boloƣumdan
334. məning ⱪaƣïzluƣum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarïƣa sənlər barung.
336. kɵk, taƣ, təngiz tün sarïƣa sən–
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarïƣa bardïlar, taⱪï üqəgü-
339. sü tün sarïƣa bardïlar. kün, ay,
340. yulduz kɵp kiklər, kɵp ⱪuxlar awlaƣu-
341. larïdan song yolda bir altun yanï
342. qaptïlar, aldï(lar), atasï(ƣa bərdilər).
343. (oƣuz ⱪaƣan səwindi, küldi. taⱪï anï)
344. üq buzƣuluⱪ kïldi. taⱪï (ayttï) kim: ay, aⱪa-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oⱪlarnï kɵkkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kɵk, taƣ,
348. təngiz kɵp kiklər, kɵp ⱪuxlar awlaƣu-
349. larïdan song yolda üq kümüx oⱪ-
350. (ni) qaptïlar, aldïlar, atasïƣa bərdilər.
351. oƣuz ⱪaƣan səwindi küldi. taⱪï oⱪ-
352. larnï üqügə üləxtürdi. taⱪï ayttï
353. (k)im: ay, inilər oⱪlar bolsun sələr-

354. nüng. ya attï oⱪnï. oⱪlar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song oƣuz ⱪaƣan uluƣ ⱪuriltay
357. qaⱪïrdï. nɵkərlərin əlgünlərin
358. qarlp qaⱪïrdï. kəlip kəngəxip olturdï(l)ar oƣuz
359. ⱪaƣan bədük ordu(da)......
360. ......(ong yaƣïda)
361. (ⱪïrïⱪ ⱪulaq yïƣaqnï tiktürdi. anung)
362. baxïda bir altun (taƣuⱪ ⱪoydï, adaƣï)
363. da bir aⱪ ⱪoyun baƣladï. (qo)ng
364. yaƣïda ⱪïrïⱪ ⱪulaq y(ï)ƣaqnï tiktür-
365. di. anung baxïda bir ⱪümüx taƣuⱪ ⱪoydi,
366. adaƣïda bir ⱪara koyunnï baƣladï.
367. (ong) yaⱪta buzuⱪlar olturdï,
368. qong yaⱪta üq oklar olturdï.
369. kïrïⱪ kün ⱪïrïⱪ kəqə ax(a)dïlar
370. i(q)tilər, səwinq taptïlar andan song ⱪaƣan
371. (oƣ)ullarïƣa yurtïn ül(ə)xtürüp bərdi, taⱪï dədi kim:
372. ay, (oƣ)ullar, kɵp mən axtum, uruxqular kɵp mən
kɵrdum,
373. jïda bilə kɵp oⱪ attum, ayƣïr b(i)rlə kɵp yürü-
374. düm, duxmanlarnï y(ï)ƣlaƣurdum, dostlarumnï mən
375. küldurdüm. kɵk təngrigə mən ɵtədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi......
377. ....
378. ....

تەرجىمىسى

(1)[1]

[2]1. ئاشۇنداق بولسۇن دىيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3......رەقەملىرى «ئوغۇز-نامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسىنى ئەممىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن،
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى. ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئۇۋلىماقچى بولدى.
27. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلانىدى. بىر بۇغا ئۇۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالىنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر
شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).
45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى،
47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى.
مانا بۇ
49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ
بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك

58. پاقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشىدىن
كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسمان دىنمۇ كوكرەك،
76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،
77. چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۈت
80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە ھوشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە ياتتى،
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.
89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى، ئەل-جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

92. قىرىق بەندۇك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى-نىمەتنى يېيىشتى،
94. تۇرلۇك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. تويىدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائەتكە
96. يارلىق چۇشۇرۇپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۇتۇن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشىڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئوزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن-كۇمۇش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۇنچە-مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل

129. قىلمىدى، ئۇنى ھورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى

130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.

131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ

132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.

133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.

134. قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن

135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.

137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ

138. چىدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى.

139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك

140. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق چوڭ

141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز

142. خاقانغا مۇنداق دىدى:

143. "ھەي، ئوغۇز سەن

144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان

147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.

148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا

149. كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق

150. چوڭ بىر ئەركەك بورى

151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن

152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن

153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك

155. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ

156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى

157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل

158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ

159. قىرغىغىدىكى قارا تاغ باغرىدا

160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.

161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ

162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالـدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل ـ جامائەتنى ئۆزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىـمەتـلەر ئوغۇز خاقانـىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىنىدىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىـنـمۇ،
179. شەھەرنى قوغـداپ قېلىـشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دىگەن،
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا.مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دىدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى،شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كوپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دېدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۈيىدىن قانداق ئۆتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دېگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال ـ ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىقىنى
210. كۆردى، بۇنىڭ بىلەن ھېلىقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ
ئۈستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھېلىقى كۆك تۈكلۈك،

(25)

217. كۆك ياىللىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى.

218. بۇ كۆك بۆرى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بۆرىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كۆرەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كۆزدىن
229. يۈتتى. بۇ يەردە ئېگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۈستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقاننىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۆزۈنىڭچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھېچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئۆينى كوردى،
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈكى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىكى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىكى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چېۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشىكنى ئاچ، ئىشىكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايىللىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۇرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل-جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا-كاللار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۈنچە-مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۇرچىت خاقان
265. ۋە ئەل-جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۇرچىت
268. خاقاننى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۇرچىتنىڭ ئەل-جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چەۋەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چەۋەر ئادەم بىر ئىگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئوستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، هارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل ـ جامائەت بۇنى كورۇپ
281. هەيران بولدى، ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز هارۋا ماڭغاندا ”قانغا، قانغا“ دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا ”قانغا“ دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: ”قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز هارۋىنى مەڭگۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن.“ سوزىنى تۇگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۇكلۇك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى هەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت
تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناهايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە هايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقاننىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ
دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زاز

(35)

307. قاقشدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئوز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشلەرگە بىلدۇرۇش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۈچى
320. شىمالنى كورستىپ تۇراتتى.
321. ئويغۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىڭ ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۈرۈكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، بالىلىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۈچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۈچىڭلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن هايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغانىدىن كېيىن،
349. يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۈچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار ؟ ېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا......
360. ......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى،
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۇرۇپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۇردۇم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۇشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتىنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."..............
377. ....
378. ....

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سۆز ۋە بەلگىلەر تۆۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad,
1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig,
1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىراماتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~: ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunqïl: "bol-" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى qïl- نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كۆرۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كۆرۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۇرۇق، چىراي): anga- (سىزماق، تۇرقىنى سىز-ماق) دىگەن پېئىلدىن كەلگەن. بۇ پېئىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسىمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)"گە سىڭىشتۇرۇلۇڭ.

3. ay ka(qa)n: شىرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244-قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan"دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئۆتۈشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

4. kezï yarï- (كوزى يورىماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سىڭىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسىمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سىڭىشتۇرۇڭ.

5. englüki qïraqï (رەڭگى - روھى): "englük qïraqï" قوش سۆز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز، كېيىنكىسى پارسچە سۆز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suqï"، "qïraqi"قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىلىدىغان "qiray، süyi" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتىنىڭ ئىنكاسىمۇ - قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسىلەر بولۇمىدە "نىۋاسىكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. ooquz: هازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik—خام" ۋە هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki—خام"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə—شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبىئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud—بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" هازىرقى تىلدا "y"غائوزگەرگەن، ud<ئۇي.

13. yaqïr—مورە: هازىرقى زامان قازاقتىلىدىكى "jawer—مورە"گە سېلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (هايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən—دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "əküz" ياكى "əgüz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە"lar-، lər-" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kïat (؟)—تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان: بۇ سوز قولىيازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۇرگۇچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۇرىدۇ. «سوز-لۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)" سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün—خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى موڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun—ئەل—جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k)—ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئال-دىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك ئىشلە-نىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bərə—kiyin"سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək—جاپا". بۇ يەردە «سوزلۇك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə"دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" هەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز—مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كورۇلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توقۇز ئوغۇز — توقۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توقۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كورۇلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148). فرانسىيىلىك خامىلتونىنىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: <karoqadï alkadï" — karoqadï arkadï" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كولى بىلەن كاسپى دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلچۇق تۈرك-لەرنىڭ كوتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25 — 26. əriz kaoqaz: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە "əriz kaoqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونتېكىستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jïda — نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida"دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan — قالقان: بۇ سوز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1 ـ توم، 441 ـ بەت قاتارلىق جايلاردا كورۇلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سوز «سوزلۇك»تىمۇ كورۇلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇ-مىدە خەنزۇچىغا 海青 -- hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44 — 48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44 ـ قۇردىكىنى kïatnïng ang(a)oqusï (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48 ـ قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)oqusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə)l — شامال: بانگ بۇ سوزنى "y(ə)z" — سېرىق مىس دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە تارتىلغان سىزىغى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سوز شېرباخ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرگە تەيىيارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53 ـ قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuoquloquluoq : كونتېكستتا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سىلىشتۇرۇڭ.

60. tol booquz bol- — بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش ماللار"دىگەن مەنىنى بىرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بىرىدۇ. بۇ سوزنى پېللىئوت "alïsdïn — بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۇلۇك"نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۇپ سوزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuoq :بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دىگەن مەنىنى بىرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuoq"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol-: سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۇت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90—91. "jarlïk~yarlïk": jarlïk jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دىگەن مەنىدە. "jarla-"بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇرلاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə — جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى bəndeng—板凳 (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ.

92. qaptur-: "qap- = yap- — ياسىماق" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستتا ئاساسەن ھازىرچە "نازى ـ نىمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدە "qïbïyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- — تاماق يىمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- — چوڭ ـ چوڭ يىمەك"كە سىلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng — ئالايلى: "al-" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalïm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan — بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kөter-" — شوئار تولا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy — دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى 海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay — دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurikan — چىدىر، قازاق ئوي: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarī — تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarī" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- — ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدىبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 叩头—kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(īstī)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp turman" —

تەلەپ قىلىمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartīoq tat- — تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qīmat(~qamat)qak- — غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒—nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qīmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taoqurak — تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去—kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak baroqīn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaoqan — ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 — 1234 - يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim — كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش — كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kīz — ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم) (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 - مىسرا (83 - بەت)دا "yakut təg kīz ol" — ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax — ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە-مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石—yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni —گوھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلگەن.

121. soyurka-: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci 赏赐— (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنىغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ توۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىنى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü —بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شىرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong —سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungoqar —جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataoqaoqu barmas —بوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بىرىش كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. kataoqla-~katïoqla-: "بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartïoqlan- —تىرىشماق، كۈچ چىقارماق". دىگەن سوز كوپ ئۇچرايدۇ. "kataoqlaoqu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك قىلىدۇ.

131 — 132. qïmat at-: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112 ـ قۇردىكى

"qamat qak- —غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taoq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كۇئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئىگىز.

136. xük —شۈك، تېچ، جىم: AG. 336 ـ بەتكە قاراڭ.

uyu- —ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udï~udu —ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143 — 146. بۇ يەردىكى جۇملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oqıuz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay oqıuz tapuoqunglaroqa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapïk" "ھورمەتلەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى cipeng 侍奉— (ھورمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapïk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ـ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى qian 前— (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukïnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür- —يىغماق، تۈرمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "tür-" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

153. katïoqla- ياكى kataoqla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەرياسىنى كورسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ögüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. kïdïoq<kuduoq: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۇملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxoqu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï ķayoqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كوپ جىددى ئۇرۇش بولدى،
ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئۇنىچە ـ مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سولفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «تۇڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. elüg baroqu, tirig baroqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. mürən tiring~tərəng: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۇئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەرياسىنى كورسىتىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېرلىن، 1914. S. 145).

176. baluķ — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇمۇمەن "balïķ" دەپ يېزىلىدۇ.

177. kataoqla- (baluķnï) — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىئەلەنمەك" دىگە مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamoqanï ķadaoqla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG.337 ـ بەت).

188 — 189. səndin jarlïķ baoqluoq bəllüg bolamən: بۇ جۇملىنى بىز باڭگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۇملىنى "səndən jarluķ bayluķ billük biləmən" دەپ ئوقۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقنى، بايلىقنى ۋە ئەقىل ـ پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

199 — 200. بۇ جايدىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Baluķni yahxï saķlapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سوز ئەرەپچە "sakâliba" (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۈك شەكلى (سلاۋيانلار).

203 — 204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونىتېكستقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208 — 211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلىي نۇسخىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kïpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kïpqak — قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9 - ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سوز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سوزلەر بولغاچقا، قىپچاق دېگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقانىنىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئولۇپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانىغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىلىدىكەن، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur- — كورسەتمەك: "kər-" دېگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "-kərsət"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdïn — چىپار: "-dïn" سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtïn" "شىمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "توتىلىك، توتىنىڭ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سوزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok — كوپ، حىق؛ بەك: بۇ سوز تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ

مەنىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtī — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېئىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaoqil əmgək qəkip turdī — (ئوغۇزخان) كوپ "kəp qīoqay əmgək......" ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ دەپ ئوقۇيدۇ. "qioqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdīn korkmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟) دەپمۇ ئوقۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 - ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ - مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 - يىل، 53 - بەت). بۇ سوز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaoqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katīr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" فاتارلىقلار "kaoqar, kaoqatīr, xaoqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىغا "oqa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شىرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەلگىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "oq" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن، نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.

245 — 246. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə boloqīl baxlīoq,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaoqarlīoq.
ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(oqa)rluk: تارىختا ئوتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا gelolu—葛逻禄 (قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774 - يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ، شىنجياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى. *(O. Pritsak: ‹Die karachani den›, Der Islam, Bd. 31. 1953).*

249. taoqam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalïk(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇمۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئۇردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalïk balakana" خەنزۇچىغا "楼—lou (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haqalqa(<halqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(B. Yα. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapuluq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ— ئىشىك"كە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "-لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر-ئۇستا"غا سىڭىشتۇرۇلۈك.

254. təmürdə kaqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۈبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۈپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46-قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "o، ɵ" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur)، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە "ئۈزۈم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىغى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1-توم، 409-بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal — توقماق، كالتەك"دە كورۇلىدۇ.

(Bang, von Gabain ‹Turkische Turfan—Texte› IV, S. 448,)

256. kalaq: هازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(Doerfer: The khalach Texts. 1973.).

258. yürüməy(i)n : بۇ "-yürü — ماڭماق" دىگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇمۇمەن "yürümədin" دېيىلىدۇ. يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaqusïz — تېرىلمىغان: "tartïqlaqu" دىگەن ھەركەتنامىغا "sïz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï — تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit — جۇرچىت: «سوزلۈك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真—Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116-قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür- : بۇ سوز "-də — دىمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۈز-"گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər — نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. هازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دىگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatïr — قېچىر: توغرا شەكلى katïr. هازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىچىر"غا سىلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkī: "yakxī — ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن"ش") ئالماشقان شەكلى.

276. billig josun barmakluoq : بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سۆز "barsaklik — مېھرىبانلىق" (baoqīrsaklīoq<)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سۆز "billig<biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم ("barmakluoq" "barmak" دېگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "bil- — بىلمەك" دېگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoqa — چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kanglī" دېيىلىدۇ (DTS. P. 419). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىردىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دېيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kanglī" (ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا 康里—kangli دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر 高车—gaoche (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sīndu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى 身毒—shendu (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەكتەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangoqut : تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032—1227-يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 唐兀—tangwu (تاڭغۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە (1-توم، 28- ۋە 29-بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام "يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ. پېلليئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaoqam: "xam" دىن كەلگەن، سۈرىيىنى كۆرسىتىدۇ (پېللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig — بىلىدىغان" دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 八剌—baci بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. 290-قۇردىن 300-قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىتاينىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجېن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇرىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كورسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سوز مىسىرنى كورسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سوزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسىرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz : "boz- — بوز" دىگەن سوزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە "muz — مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شىرباخ ئەپەندى "سىپەھسالار بودىسىتۋا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۈك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "تۇشمەل" دىگەن سوز خەنزۇچىغا 臣—chen (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سوزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارىسچە سوز بولۇپ، "تا.....گىچە" دىگەن مەنىدە.

323—327. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur — ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "tala- — تالىماق" دىگەن سوزنىڭ ھال پېئىل شەكلى.

329. ögüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (*AG. S. 323*).

332—334. توۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) məning kəngülüm awnï tiiəp turur,
Ḳarï boloqumdan məning ḳaoqïzluqum yoḳ turur.
ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334—336. توۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarïqa sənlər barïng,
Kək, taq, təngiz tün sarïqa sənlər barïng.
كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok : ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال-ئاتىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۇس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دىگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «موينچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11-قۇر) تىلغا ئېلىنغان "üq karluk" "üq ok"نى كورسىتەمدۇ، قانداق.

372—376. توۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oƣ̇)ullar, kөp mən axtum,
Uruxƣular, kөp mən kərdüm.
Jïda bilən kөp oķ attum,
Ayƣï birlə kөp yürüdüm.
Duxmanlarnï yïƣlaƣurdum,
Dostlarumnï mən küldürdüm.
Kөk təngrigə mən өtətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۇردۇم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۈك

سوزلەر توۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ө, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adaķ	ئاياق، پۇت
aduƣ	ئېيىق
aƣïz	ئېغىز
aķ	ئاق
aķa	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun ķazuķ	تومۇر قوزۇق
amïraķ	دوست، ئامراقلىق
amtï(~əmti)	
ana	ئانا
angaƣu (~ anguƣu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaƣ	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

axa-	چوڭ ـ چوڭ يېيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayɣīr	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlīk	ئازلىق

Ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaɣīz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baɣla-	باغلىماق
bak-(aɣīzɣa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakīn-	بېقىنماق
bakīntur-	بېقىندۇرماق
baluk (~balīk)	
bar	بار
bar-	بارماق
barɣu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۇتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlīk	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇڭ
bədük	بۈيۈك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaɣ	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaɣ	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bilgülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۈرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
boɣaz	بويىدا قېلىش
bori	بورە
bu	بۇ
buɣu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بۇيرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaɣ	موزاي
buz-	بۇزماق
buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۈشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isīɣ	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يېلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

japtur- ياساتماق، چاپتۇر-
ماق
jarla- (~qarla)
jarlïk يارلىق، بۇيرۇق
jïda نەيزە
jong سوڭ
jürək يۈرەك

K

kəl- كەلمەك
kənə يەنە
kəngəx- كېڭەشمەك
kəq- ئۆتمەك، كەچمەك
kəqə كېچە
kərək كېرەك
kik ياۋايى هايۋان
kil-(~kəl-)
kim (باغلىغۇچى)
kir- كىرمەك
kix بۇلغۇن
kixi كىشى
kɵgüz كوكس، كوكرەك
kɵk ① كوك ② ئاسمان
kɵl كول
kɵngül كوڭۇل
kɵp كوپ
kɵr- كورمەك
kɵrgür يولىيورۇق
kɵrüklük چىرايلىق، كوركەم
kɵz كوز
kɵzdən yit- كوزدىن يۈتمەك
kül- كۈلمەك
kümüx كۈمۈش
kün كۈن
kündünki جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxï كۈن پېتىش، غەرپ
kün toƣuxï كۈن چىقىش
kütə- كۈتمەك، قارىماق

Ḳ

ḳabuquḳ يوچۇق، كۆلۈك
ḳaƣan خاقان
ḳaƣar قار
ḳaƣarluḳ قارلۇق
ḳaƣatïr قېچىر
ḳaƣïz قەيسەر
ḳaƣul كالتەك
ḳal- قالماق
ḳalaq (خاس ئىسىم)
ḳalïḳ(a) ئىشىك
ḳalḳan قالقان
ḳamaƣ بارلىق، ھەممە

ḳanḳa هارۋا
ḳapuluƣ قۇلۇپلاغلىق
ḳaq- قاچماق
ḳara قارا
ḳarangoƣuluḳ قاراڭغۇلۇق
ḳarï قېرى
ḳart قېرى
ḳarïndax قېرىنداش
ḳarxï قارشى تۇرۇش
ḳataƣla- ① ئەگەشمەك
② قوغدىماق
ḳax قاش
ḳayoƣu قايغۇ
ḳïdïḳ بوي، چەت، ياقا
ḳïl- قىلماق
ḳïlïq قىلىچ
ḳïmïz قىمىز
ḳïpqaḳ قىپچاق (قەبىلە
نامى)
ḳïrïḳ قىرىق
ḳïz قىز
ḳïz ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
ḳïzïl قىزىل
ḳoruḳ قورقماق
ḳoy قوي
ḳoy- قويماق
ḳuƣuloƣuluḳ يورۇق
ḳulan ياۋا ئات، قۇلان
ḳulaq غۇلاچ
ḳumuz(~ḳïmïz)
ḳurïḳan چېدىر، ئاۋۇل
ḳurïltay قۇرۇلتاي
ḳut بەخت
ḳux قۇش

M

masar (خاس ئىسىم)
mən مەن
məng مەڭ
mənggü مەڭگۈ
min- مىنمەك
mɵz(~bɵz) بوز
muz مۇز
mürən ئېقىن، دەريا

N

nəmə نەرسە
nəpsiki چىرايلىق، نەپىس
nəqük نىمىشكە، قانداق
قىلىپ
nɵkər نوكەر

O

oƣul ئوغۇل

ooɋuz	ئوغۇز
oḳ	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنىقىشتىن ئۆتكەن
ordụ	ئوردا
orman	ئورمان
oxụ	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ө

өgüt	نەسىھەت
өgüz	دەريا
өl-	ئۆلمەك
өlüg	ئۆلۈك
өltür-	ئۆلتۈرمەك
өnglük	چىراي، رەڭ
өtə-	(مەجبۇرىيەتنى) ئۆتىمەك
өz	ئۆز
өzə	يۇقۇرى
өzi ḳalmadi	ھالىدىن كېتىش

Q

qəḳ	چاغ، ۋاقىت
qaḳir-	چاقىرماق
qalang bulang	ھەر قانداق نەرسە
qamat(~qi-mat)	غەزەپ
qong(~jong)	
qap-(~jap-~yap-)	
qarla-(~jarla-)	يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər	چىۋەر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qiraɋ	چىراي
qoḳ	كوپ، ناھايىتى
qoḳur(din)	چىپار
qubuḳ(~qibiḳ)	چىۋىق
qubuyan	لەززەتلىك

S

saḳal	ساقال
saḳla-	ساقلىماق
saḳlap	(خاس ئىسىم)
sanaɋuluḳsiz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sari	تەرەپ
sarụn-	ياپماق
sən	سەن

səw-	سويمەك
səwin-	سويۈنمەك، ياخشى كورمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	ھىندىستان
singir (sip singir)	سىر
sooɋuḳ	سوغۇق
sooɋurɋu	ئۇرۇش قىلىش
song	كېيىن
soyurḳa-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
søz	سوز
suɋ	سۇ
sürmə	شاراپ، هاراق
süt	سۈت

T

ta	تا......
taɋ	تاغ
taɋam	تام
taɋuḳ	توخۇ
taɋụrak	تېز
taki	يەنە
talay(~taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق
tamoɋa	تامغا
tang	تاڭ
tangoɋut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaoɋu	تېرىلغۇ
tar(i)t-	تارتماق
tar(i)tiɋ	تارتۇق
tar(i)tiɋ tart-	تارتۇق تارتماق
taxoɋarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دىمەك، ئېيتماق
təg(~dəg)	دەك......
təgən	دىگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كوپ
təmür	تومۇر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دىگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

tooqu- توغۇلماق
tong توڭ
toy توي، زىياپەت
təl ئېغىر ئاياق
tərt تۆت
tərülük قانۇن
tuoq توغ، بايراق
tunluk(~tünlük) تۈڭلۈك
tur- ① تۇماق ② يار- دەمچى پېشىل
tut- تۇتماق
tutulunq ئۇرۇش، جەڭ
tüg تۈك
tülüklüg تۈكلۈك
tün تۈن
tüp تۈپ، يىلتىز
tür- يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük تۈرك
tüx چۈش
tüx- چۈشمەك
tüximəl ۋەزىر
tüzün كوڭلى تۈز، لىللا

U

ud بۇغا
uoquz ئۇغۇز
ukoquluk ئېقىللىق
uluoq ئۇلۇغ
uq- ئۇچماق
ur- ئۇرماق
uruoq ئۇرۇق، ئەۋلات
urum شەرقىي رىم
urus رۇس
urux-tokux ئۇرۇش ـ جەڭ
uruxoqu ئۇرۇش، جەڭ
usuoq ئۇسسۇزلۇق
uxbu ئۇشبۇ، بۇ
uyu- ئۇخلىماق
uz ئۇز، نازۇك
uzun ئۇزۇن

Ü

üləxtür- ئۈلەشتۈرمەك
ünqü ئۈنچۈ ـ مەرۋايىت
üq ئۈچ
üqəgü ئۈچەيلەن
üqün ئۈچۈن
üqünq ئۈچىنچى
üst ئۈست
üy ئۆي

X

xaoqam(~xam) سۇرىيە

xax- ئەجەپلەنمەك، ھەيران قالماق
xirə جوزا، شىرە
xul بۇ
xungkar شۇڭقار
xük شۈك، جىم

Y

ya يا
yaoqïr(~jaoqïr) مورە
yak ياق، چەت
yakxi ① ياخشى ② ئىنتايىن
yakut tax ياقۇت
yaloquz يالغۇز
yaman يامان، ئەشەددى
yangak تەرەپ
yarï- نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk) يورۇق
yat- ياتماق
yax(a)oqan ياشانغان، ئۇمۇر
yaxkï(~yakxï)
yazï تۈزلەڭ
yəl شامال
yər يەر
yi- يىمەك
yibər- ئەۋەتمەك
yig خام
yigit يىگىت
yit- يۇتمەك
yïoqaq ياغاچ
yïlkï ھايۋانلار، يىلقى
yok يوق
yulduz يۇلتۇز
yumxa(~jumxa) تەيىنلىمەك، ئەۋەتمەك
yurt يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə- قاچىلىماق، يۈكلىمەك
yürü- يۈرمەك، ماڭماق

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى ۋە تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
(بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ،
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64228007 - 010)
ساتقۇچى: شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: يەنتۈن باسما زاۋۇتى
1980-يىل 11-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
1997-يىل 5-ئايدا بېيجىڭدا 3-قېتىم بېسىلدى
ئاددىي مۇقاۋىلىقىنىڭ باھاسى: 2.80 يۈەن

ISBN 7-105-02768-1

9 787105 027682 >

ISBN 7—105—02768—1/I·665
民文(维111)　定价:2.80元